

Грибан Г. В. Формування мовної компетентності учнів засобами художнього слова. – Методичний пошук: Викладацько-студентські наукові роботи з питань методики викладання мови і літератури. – Житомир: Вид-во: ЖДУ ім. І. Франка, 2014. – Випуск дванадцятий. Частина І. – С. 37-45

Формування мовної компетентності учнів засобами художнього слова

У статті йдеться про важливість художнього слова у процесі навчання української мови. Наголошується, що така діяльність сприяє розвитку логічного мислення, збагачення словникового запасу, оволодіння нормами мови, формування навичок виражати свої думки в усній та письмовій формі.

Ключові слова: мовна компетентність, мовлення, мовна особистість.

Розбудова національної системи освіти ставить нові вимоги до формування особистості. Сучасний підхід до мовної освіти потребує всебічного розвитку компетентної особистості, що забезпечується особистісно орієнтованим підходом до навчання.

Головною метою сучасної школи є формування всебічно розвиненої, духовно багатой особистості, яка вміє комунікативно виправдано й грамотно послуговуватися мовою в різноманітних ситуаціях, створення умов для розвитку і самореалізації школярів. Учні повинні вміти не просто володіти рідною мовою, а користуватися нею у різноманітних життєвих ситуаціях, тобто будувати змістовне, граматично та стилістично грамотне висловлювання залежно від ситуації спілкування.

Показником мовного розвитку особистості є комунікативність, тобто здатність спілкуватися, зумовлена активним використанням засобів мови, вмінням сприймати та відтворювати зміст чужого висловлювання і продукувати власне, тобто вмінням осмислено сприймати й продукувати усні й письмові тексти. Базою мовного розвитку є формування мовленнєвої компетенції школярів [1, с. 2].

Формування комунікативної компетентності засобами слова починається в школі. Воно має бути зорієнтоване на виховання творчої, критично мислячої особистості, яка була б здатна володіти рідною мовою, уміння користуватися нею в різних життєвих ситуаціях.

Щоб пробудити увагу учнів до слова, формувати в них розуміння багатогранності його смислових відтінків, вивчення мови не можна відривати від мовлення, в якому саме й виявляє себе живе буття мови.

Пильна увага до слова у тексті активізує художнє

сприймання учнів, допомагає творити психологічні передумови для розуміння індивідуальної манери письма митців, виховує інтерес і любов до літературного твору.

Важливість роботи над словом, на думку К. Ушинського, і в тому, що в слові дитина знайде «багато глибокого філософського розуму, справді поетичного чуття, витонченого, напрочуд вірного смаку, сліди праці дуже зосередженої думки, безодню незвичайної чутливості до найтонших переливів у явищах природи, багато спостережливості, багато найсуворішої логіки, багато високих духовних поривів... У мові одухотворяється весь народ і вся його батьківщина; в ній втілюється творчою силою народного духу в думку, в картину і звук небо вітчизни, її повітря, її фізичні явища, її клімат, її поля, гори й долини, її ліси і ріки. Її бурі і грози... У скарбницю рідного слова складає одне покоління за другим плоди глибоких сердечних порухів, плоди історичних подій, вірування, погляди, сліди пережитого горя і пережитої радості, – одним словом, весь слід свого духовного життя народ дбайливо зберігає в народному слові» [4, с. 122-123]. Ще видатний швейцарський лінгвіст Ф. де Соссюр зазначав, що слово, «незважаючи на всі труднощі, пов'язані з визначенням цього поняття, є одиницею, що невідступно постає перед нашим розумом як щось центральне в механізмі мови». Отже, успішне формування у школярів мовленнєвих умінь та навичок передусім залежить від набуття ними знань про слово, яке є опорною одиницею у шкільному курсі рідної мови. Саме при вивченні слова можна виявити, проаналізувати і теоретично узагальнити властивості слова як мовного знака, оскільки у ньому поєднуються фонетичні, лексичні та граматичні закони мови.

Посилення уваги в школі до вивчення теоретичних питань часто супроводжується зниженням вимогливості до формування і вдосконалення навичок правопису. Захоплення формальними сторонами предмета приводить до скорочення переконливих, зв'язних, логічно послідовних, аргументованих переказів і відповідей учнів.

Ми особливо не замислювалися над тим, що головна мета шкільного викладання мови – це формування не філолога, а людину засобами філологічної науки. Переслідування чисто граматичних цілей нерідко не передбачає забезпечення розвитку душі, що призводить до зниження інтересу до мови, появи мовного нігілізму.

Спостереження показують, що є чимала група учнів, які непогано засвоювали програму початкових класів, раптом починають відставати у навчанні в V-VI класах. У методичній

літературі навіть відоме таке поняття, як «проблема V-х класів», де перепад у якості навчання особливо помітний. Так, труднощі у навчанні найбільше характерні саме для тих учнів, у яких недостатня культура мовлення, бідний словниковий запас, однозначно-прямолинійне розуміння слова в контексті, що зумовлює поверхове сприймання художнього твору. Звідси необхідність забезпечення міжпредметних взаємозв'язків у викладанні мови та літератури, що розвивають і збагачують мовлення, не лише для глибшого і кращого усвідомлення цих двох предметів, але й для оволодіння всіма іншими предметами шкільної програми, засвоєння яких має своєю опорою добре розвинене мовлення та мислення школярів.

Вивчення мови, як зазначав у свій час В. Щербина, «недостатньо опирається на живу основу художньої літератури» [5, с. 136].

Не втратила своєї актуальності думка відомого українського психолога І. Синиці про те, що «мову як навчальний предмет деякі словесники зводять по суті до коментованого правопису і віддають йому в жертву години, відведені на інші компоненти мови й мовлення, забуваючи, видно, що орфографія і пунктуація краще засвоюється в процесі загального засвоєння мови. Крім того, орфографія, пунктуація – це ще не мовлення, а тільки умови для успішного користування ним, це технічний бік мовлення, причому тільки писемного» [3, с. 19].

Не можна не згадати, що на уроках мови нині ведеться значна робота з розвитку мовлення. При цьому розвиток мовлення учнів здійснюється в трьох напрямках:

- збагачення словникового запасу учнів;
- оволодіння нормами мови;
- формування навичок виражати свої думки в усній та писемній формі.

Звичайно, ця робота на уроках мови проводиться крізь призму оволодіння граматичною будовою мови і підпорядкована оволодінню її нормами. При цьому нерідко трапляється, що усне та писемне /твори/ мовлення учнів хоч і побудоване відповідно за граматичними нормами мови, воно викликає незадоволення банальністю викладених думок, їх примітизмом. І тут не можна не погодитися з думкою І. Синиці: «Мовлення... може бути бездоганим щодо граматики, вимови, наголошування слів і одночасно безпорадним, незв'язним, неекономним, нудним і навіть нестерпним» [3, с. 21].

Однією з причин подібного явища є недостатня увага до слова: як правило, воно виступає в такому мовленні лише в своїй побутовій іпостасі, виконує лише номінативну функцію:

дерева стоять зелені, в майстерні діти різали пилою, стукали молотком, стругали рубанком.

А безпорадне, нудне мовлення свідчить про таке ж безпорадне і нудне мислення, бо «яке в людини мовлення, таке й мислення» [3, с. 19].

Життя вимагає дальшого вдосконалення мовленнєвого розвитку учнів, формування їх здатності сприймати і розуміти художній твір. Багато недоліків у мовній культурі учнів пояснюється тим, що недостатньо вивчається жива функція мови, тобто «те, як її категорії і закони безпосередньо реалізуються в писемному і живому мовленні. Поглиблення зв'язків вивчення мови та літератури дало б основу для вивчення живого мовлення у його реальному бутті» [5, с. 135].

Головне завдання – створити певну систему роботи над формуванням комунікативної компетентності учнів, яка б дозволяла вчителю сформувати особистість з міцними знаннями, високим рівнем комунікативної компетентності, стійким прагненням удосконалювати власне мовлення, розвивати творчі здібності.

Є. Пасічник зазначав: «Удосконалення чуття мови вимагає, крім теоретичного, практичного досвіду, який набувається поступово. Потрібна належна, цілеспрямована продумана система роботи» [2, с. 196].

Такий практичний досвід учні можуть набути, якщо систематично в органічному зв'язку з основними дидактичними принципами виконуватимуть і спеціальні завдання, спрямовані на розкриття зображувально-виражальних можливостей мови, емоційно-естетичної функції слова.

Потрібно підбирати завдання, що мають на меті поєднувати роботу мислення – і пам'ять, – тобто коли в операційній (робочій) пам'яті потрібно утримувати певні факти, що непомітно веде до запам'ятовування слів, виразів, винятків з правил тощо. Наприклад, «Казка про чотири відміни»:

«Була собі країна Граматика, і серед її славетних громадян першим завжди називали старого Іменника. Довго жив старий на світі, і рід його був великий та славний. Але на старість Іменник почав недобачати і не міг упізнавати, де його родичі, а де – ні. І для того, щоб легше було впізнавати рідних, поділив весь рід на чотири відміни. До першої...».

На заняттях з мови важливо виконувати лексико-фразеологічні вправи на основі текстів із хрестоматії, що будять увагу до слова, сприяють осмисленню його прямого і переносного значення. Наприклад: Лис Микита прожогом вискочив із своєї незвичайної купелі, перебіг вулицю і,

непостережений ніким, ускочив до садка, а звідти бур'янами, через плоти, через капусту та кукурудзу чкурнув до лісу.

Пояснити значення підкреслених слів, з'ясувати, яку дію Лиса Микити вони виражають. Яким одним словом можна об'єднати ці слова? (Втеча).

(І. Франко, «Фарбований Лис»).

При вивченні казки «Названий батько» учні виконують завдання:

– Пояснити значення виразів:

«Жити, з правдою не розминатись»; «Хліб мав би, поки мого віку»; «Сам недавно на ноги зіп'явся».

Серед інших завдань можна пропонувати такі:

– виразне читання тексту;
– художній переказ казки, в якому вжиті наявні вирази тощо.

До них слід додати вправи для вироблення розуміння того значення слова, яке стало основою для використання переносного значення:

– За селом починався ліс.
– Коли вчитель запитав, хто знає, у класі піднявся ліс рук.
– Чужі справи для мене – це темний ліс.

Проведення таких вправ сприяє збагаченню словникового запасу учнів, розуміння відтінків значення слова, формують здатність володіти відповідними формами усного та писемного мовлення. При цьому граматичні закони побудови речень та словосполучень засвоюються учнями практично, відповідно конструкції закріплюються в пам'яті, стають елементом мовлення, входять в навички дітей. Крім того, учні бачать, яку роль відіграють ці конструкції у змалюванні духовного світу героїв казки, а отже, навчаються бачити, як набувають відповідні слова і звороти художньо-естетичного значення. А це дуже важливий фактор як розвитку мовлення школярів, так і їх духовного збагачення в цілому.

Відомо, що для глибокого засвоєння мови необхідно, щоб вона виступала в своїй живій дії, тобто, щоб не мертві «словникові холоди» приходили до учня, а якщо це іменник, то в живому втіленні у тексті, так само і прикметник, і дієслово, і речення як граматичний феномен у всіх своїх типах і видах.

У загальній системі вправ передбачати вправи, призначені для формування навичок монологічного мовлення, цьому служить переказ відповідного тексту, його переклад з російської мови українською тощо. Переклад розвиває навички знаходження тієї мовної форми, яка б адекватно виразила

готовий заданий зміст. Поряд з цим в учнів формується глибоке розуміння певних граматичних категорій, закономірностей, понять. Наприклад, в окремих вправах потрібно звернути увагу на різницю в роді іменників, у формах відмінків тощо:

рукопись (ж.р. – русский язык),
рукопис (ч.р. – українська мова),
зал (м.р. – руський язык),
зала (ж.р. – українська мова) і т. д.

Ці вправи розвивають стилістичну чутливість учнів, а отже, сприяють засвоєнню як мови, так і літератури.

З метою розвитку пізнавальних інтересів учнів у роботу вносити елементи гри, підпорядкованої певним дидактичним цілям. Серед подібних завдань – вправи, метою яких є розвиток стилістичної уваги, чуття слова, розуміння можливостей його сполучення з іншими словами. Наприклад, завдання знайти і виправити помилку: Вони пішли: один в капелюсі, другий – в ранковий туман, а третій – в інститут.

Завдання найбільш ефективно розвивають увагу до слова і розуміння його виразно-смыслових відтінків, коли текст, на основі якого вони виконуються, близький, знайомий або певною мірою зацікавлює учнів.

Тому, як підтверджено практикою, дуже ефективно граматичні явища розглядати на прикладах уже опрацьованих творів. Так, наприклад, при опрацюванні матеріалу про те, що таке прикметник та роль його в реченні, доцільно використати раніш вивчену казку «Мудра дівчина». На запитання вчителя, які були брати, що про них мова йде в казці, учні дають відповідь:

– Бідний... і
– багатий.

Про дівчину учні скажуть, що вона мудра, розумна, добра. А коли вивчається матеріал про ступені порівняння прикметників, у класі звучить уривок з казки:

... ситніш над усе – земля-мати, бо вона всіх годує й напуває; прудкіш над усе – думка, бо думкою враз куди хоч перелетиш; а миліш над усе – сон, бо хоч як добре та мило чоловікові, а все покидає, щоб заснути.

Пригадування і читання уривків з казки, порівняння відповідей багатого брата і мудрої дівчини стає не просто ілюстрацією до граматичного визначення, що таке вищий і найвищий ступені прикметників. Все це є свідченням того, що в людей буває потреба не просто назвати певну якість, а визначити міру цієї якості, і ця міра може бути виявлена лише через порівняння.

– То хто розумніший? – запитує вчитель, – багатий брат чи мудра дівчина?

– Звичайно, дівчина, – відповідають школярі.

Так підводимо учнів до розуміння вищого ступеня порівняння прикметників.

– Миліш над усе, ситніш над усе, прудкіш над усе, – як можна про це сказати по-іншому? – запитує вчитель (Наймиліше, найситніше, найпрудкіше).

При вивченні іменника, наприклад, використовується текст із повісті Степана Васильченка «У бур'янах». Слухаючи текст, учні виписують слова, що відповідають на питання хто? що?

«Уночі була гроза, а ранок видався ясний на диво. Небо чисте, лагідне-лагідне, що, дивлячись на нього, мимохіть осміхнешся. Сонце веселе, тепле, бадьоре. На бур'янах рясніли блискучими діамантами краплі нічного дощу, свіtilись, як із золота ковані, листочки глухої кропиви, круто пахли високі буйні ромашки, і дух його мішався з вранішнім димом, що викочувався клубками із бовдура в сусідній хаті».

Виписані учнями слова (гроза, ранок, небо, сонце і т. д.) використовуються в бесіді про світ предметів, що оточує нас. Учитель підводить школярів до розуміння, що називається предметом у граматиці. На цій основі робиться визначення іменника.

Вивчення мови на основі аналізу тексту в єдності змісту і форми сприятиме вихованню уваги до слова, пізнанню слова, збагаченню мовного запасу, формування читача і слухача, розвитку чуття мови, уміння бачити всі відтінки значення слова, вироблення естетичного смаку, розуміння краси слова, глибини його виразності.

Щоб сформулювати увагу до будови слова, і, – скажемо за аналогією до фонетичного слуху, – словотворчий, морфемний слух учнів, необхідні вправи, які б акцентували увагу на тих елементах слова, які набирають не лише словотворчого, але зображувально-виражального значення в художньому тексті.

Виконання подібних завдань виробляє в учнів розуміння того, що повторення в тексті слів з одним і тим самим коренем, але з різними іншими словотворчими елементами, сприяє зосередженню уваги на відповідних словах, чим підсилює їх експресивні можливості і, отже, виступає як засіб зображення певного явища чи вираження ставлення до нього. Подібне явище може виступати як стилістичний прийом у художньому творі, у мовленні взагалі – у виступі, в суперечці, у доповіді і т. д. Тому такі вправи є граматики-стилістичною базою, яка розвиває виразність мовлення учнів і може виступати в

значенні передумови для сприймання відповідних чи близьких прийомів виразності у художньому творі. Головне тут у тому, щоб учні навчилися розуміти, що будь-яке граматичне явище може стати засобом художньо-естетичної виразності в контексті. До числа подібних завдань можна віднести такі:

– Підкресліть слова із префіксами. Визначіть, як міняється значення слова, коли змінюються префікси. Запишіть ці значення після кожного речення. Завершіть текст, доповнивши його реченнями з словами: забіг, відбіг, пробіг, знову побіг.

– Заєць вибіг з лісу. Він побіг по дорозі до села. Біля села вухатий оббіг копицю сіна. Річку він перебіг по льоду. Коли заєць добіг до села. Зійшов місяць. Вухатий вбіг у великий яблуневий сад. Він підбіг до молодого яблуньки.

Слова для довідки: покинув (ліс); помчав, обминув, перебрався (через річку), дістався, проник, наблизився.

– За аналогією до попередньої вправи підготуйте розповідь про ранкове сонце, використовуючи слова з префіксами: зійшло, підійшло, пішло, відійшло, зайшло.

Йдучи від тексту, від слова, можна пробудити думку в учнів, відчутти смислові можливості слова. Слід враховувати й те, що для збагачення мови з усіх стилів найбільш сприятливий стиль художній. А тому в школі лише науково-понятійний, граматичний підхід до мови – недостатній, такий підхід забезпечує її розгляд як явища, що позбавлене динаміки, функціонування. Відтак лише поєднання граматико-діалогічного розгляду мови з осмисленням її образного буття в літературі розкриває сутність мови як феномена духовного, що є найдорожчим надбанням народу.

Формування мовної компетенції учнів засобами художнього слова є нагальною необхідністю, яка надасть можливість не лише вільно користуватися мовою, а й активізувати увагу учнів, збагатити словниковий запас, навчити їх правильно розуміти і грамотно викладати свої думки, підвищити інтерес до вивчення мови, забезпечити інтенсивнішу й продуктивнішу роботу.

В статтє говоритсѧ о важности художественного слова в процессе обучения украинскому языку. Отмечается, что такая деятельность способствует развитию логического мышления, обогащение словарного запаса, овладение нормами языка, формирование навыков выражать свои мысли в устной и письменной форме.

Ключевые слова: языковая компетентность, речи, языковая личность.

The article deals with the importance of artistic expression in learning the Ukrainian language. It is noted that this activity contributes to the development of logical thinking, enrich vocabulary, mastery of the rules of language, the skills to express their ideas orally and in writing.

Key words: *language competence, speech, language identity.*

Використана література:

1. Донченко Т. Мовленнєвий розвиток як науково-методична проблема / Т. Донченко // Дивослово. – 2006. – № 5. – С. 2-5.
2. Пасічник Є. А. Українська література в школі. – К.: Рад. школа, 1983. – 319 с.
3. Синиця І. О. З чого починається педагогічна майстерність. – К.: Рад. школа, 1972. – 167 с.
4. Ушинський К. Д. Вибрані педагогічні твори: В 2-х т. – К.: Рад. школа. Т.1. – С. 122-123.
5. Щербина В. Р. Проблемы литературного образования в средней школе: Пособие для учителя. – М.: Просвещение, 1982. – 319 с.